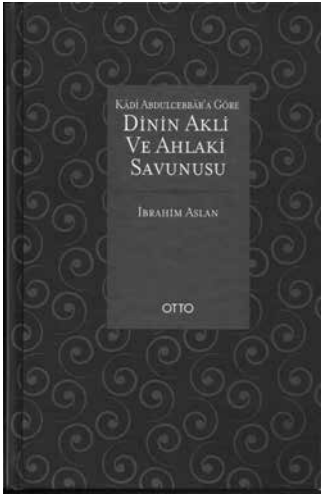

DİNİN AKLİ VE AHLAKİ SAVUNUSU

Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Aklî ve Ahlâkî Savunusu, İbrahim Aslan, Otto Yayınları: Ankara, 2014, ss.383, ISBN 978-605-4696-63-5

Tuğba ÖZTÜRK*

Mu'tezile, kelâm düşüncesinin ortaya çıkmasında etkin rol almış ilk sistematik kelam okuludur. Mu'tezile'den sonra ortaya çıkan Eş'arilik ve Maturidilik gibi Ehli Sünnet mezhepleri bile Mu'tezile'nin ilk olarak ortaya koyduğu tartışma şablonunu dikkate alarak kendi söylemlerini geliştirmişlerdir. Tanıtımını ve değerlendirmesini yapacağımız eser, IV.yüzyılın ikinci yarısı V.yüzyılın ilk çeyreği gibi geç bir dönemde yaşamasına karşın bu teolojik düşüncüyü zirveye taşıyan isimlerden biri olan Kâdî Abdulcebbar'ın (ö.415/1025) kelam düşüncesini incelemektedir. İbrahim Aslan tarafından "Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Aklî

ve Ahlâkî Savunusu" başlığıyla basılan bu çalışma, akla dinî düşüncede yer açan, dinî epistemolojiyi rasyonel temeller üzerine kuran ve dinî önermeleri ahlâkî önermelere bağlayan bu önemli âlimin düşünce dünyasının kapılarını aralamaktadır.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu eser, Prof. Dr. İlhami Güler'in takdim yazısıyla başlamakta, giriş ve sistematik olarak birbirine bağlı dört bölüm olarak planlanmaktadır. Muhteva değerlendirmesine girmeden önce eserin başlığı ile ilgili kısa bir tahlilde bulunmak yararlı olabilir. Eserin başlığında dikkat çeken bir kavram olan "Savunu" kelimesine yer verilmiştir. Bu kelime bizi haklı olarak bu savununun kime karşı yapıldığı ve savunuda ne tür argümanların kullanıldığı gibi sorulara götürmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu savunuyu, temelini Kur'an'dan alan İslâm'ı ve ihtiva ettiği şeriatın hakikat ve hidayet değerini Berâhime gibi salt akla dayanan kimi marjinal çevrelerin eleştirilerine karşı ve vahyin haber değerini reddeden Sumeniyye, Tabiatçı

*Arş. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı, e-posta: ozturkt@ankara.edu.tr

ve agnostik gibi tecrübeyi önceleyen bazı kesimlerin tenkitlerine karşı yapılmıştır. Aslında “muhalif zihin” hali daha geniş bir tabana yayıldığı için söz konusu savununun onların yanı sıra İslâmî mefkûreyi paylaşan, fakat aklı, rasyonel bilgiyi ve aklın şeriat ve ahlak ile olan ilişkisini reddeden kimi dogmatik çevrelerin söylemlerine karşı da önemli bir işlev gördüğü rahatlıkla söylenebilir. Bilindiği gibi kelâm tartışmalarında soru cevap diyalektiği (تارة المناقشة ; ن)، esas itibarıyla, farklı perspektiflerin karşılaşmasına işaret eder. Savunu da tam bu denklemde anlamlı hale gelir.

Kitabın giriş kısmında önce Mu'tezile'nin teşekkül koşulları ortaya konmuş; sonra ise Kâdî Abdulcebbar'ın biyografisi ve bağlı olduğu Basra Mu'tezilesi içerisindeki yeri anlatılmıştır. Öte yandan yazar, Batı'da, Arap dünyasında ve Türkiye'de Kâdî Abdulcebbar üzerine oluşan literatürü ana hatlarıyla ortaya koymuş; Türkiye'deki çalışmaların Batı'ya ve Arap dünyasına göre oldukça geç bir tarihte başlamış olduğuna dikkati çekmiştir. Yazar, konuyla ilgili araştırma yapanlara yardımcı olacak şekilde giriş kısmında söz konusu çalışmalar hakkında detaylı bilgi vermiştir.

Yazar, teşekkül koşulları açısından Mu'tezilî düşüncüyü beş aşamada incelemiştir. İlk aşama, Müslümanların kendi aralarında ve de farklı dinlerin etkisiyle ortaya çıkan bir takım inanç meselelerine akıl ve vahiy bütünlüğüyle yaklaşan Hasan el-Basrî, Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd gibi isimlerin görüşleriyle ortaya çıkmıştır. Bu sürecin, Abbasi halifesi Me'mun'un desteğiyle birlikte Nazzâm ve Ebu'l Huzeyl el-Allâf gibi kelâm düşüncesi güçlü isimlerle ileriye taşındığı ve Beytül-Hikme'de yapılan tercüme hareketlerinin etkisiyle ise daha felsefi bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Yazar, bu sürecin Mu'tezile içerisinde politik ve teolojik anlamda Basra ve Bağdat olarak iki ayrı söylem çevresine dönüştüğüne önemle dikkat çekmiştir. Bu durum, pratikte, Bağdat Mu'tezile'sinin Şii'ler'e daha yakın; Basra'nın ise Sunnî ortodoksi ile aynı söylemi paylaştığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yazara göre dördüncü aşama, 30 yılı aşkın bir süre devam eden *Halku'l-Kur'an* tartışmalarının politik faturasını ödemek zorunda kaldığı ve gerileme-çökme süreçlerine itildiği dramatik bir evre olarak gelişmiştir. Abbasi halifesi Mütevekkil ile başlayan bu süreç, sadece Mu'tezile'nin değil aynı zamanda Abbasilerin de kan kaybettiği politik bir çöküş sahne olmuştur. “Devletin Arap'tan Acem'e geçişine” tanıklık edilen bu dönem, Şii teolojiye öncelik veren Buveyhiler'in iktidarı ele geçirmesiyle yeni bir politik ortama dönüşmüştür. İşte bu tarihsel süreç, inançta Mu'tezile'ye, amelde Şii söyleme yakın olan Büveyhiler'in veziri

* Ahmet Güner, “Hamza el-İsfehâni ve Büveyhiler”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı XXI, İzmir, 2005, s. 57-75.

Sahib b. Abbad'ın (ö. 385/995) himayesinde 25 yıl gibi bir süre kadı-kudatlık yapan Kâdı Abdülcebbar'ın yaşadığı ve Mu'tezilî düşüncüyü ihya çabalarına girişmesiyle beşinci evreye tekabül etmektedir. Mu'tezile tabakâtı içerisinde onuncu tabakada yer alan Kâdı Abdülcebbar, Eş'ari kültür ve inanç ortamında yetişmesine rağmen Bağdat'ın Mu'tezilî ikliminde olgunlaşmıştır. O, Basra Mu'tezile'sinin önde gelen isimlerinden Ebu Ali el-Cübbai (ö.303/915), oğlu Ebu Haşim el-Cübbai (ö. 321/933) ve Ebu Abdullah el-Basri'nin (ö.369/980) görüşlerine dayanarak ait olduğu geleneği güçlendirme çabası içerisinde olmuştur.

Birinci bölüm Akıl ve Nazar ana başlığı altında ele alınmıştır. Konu, İslam düşüncesinde aklın mahiyeti üzerine ileri sürülen görüşlere mukayeseli olarak yer vermiştir. Burada bir tanım tartışmasına girilmiştir. Yazar, Kâdı Abdülcebbar'a göre insan aklının biyolojik gelişim üzerinden ele alınmasının modern bir bakış açısı olduğunu belirtmiştir. Hâlbuki onun yaşadığı düşünce tarihinde akıl ya verili bir yetenek ya araz ya da cevher olarak ele alınmaktaydı. Öte yandan Kâdı Abdülcebbar'ın akla değer atfetmesinin ardında vahiy ile akıl arasındaki mutabakatı ortaya koyma amacının yattığına da dikkati çekmiştir. "Allah, insan aklının yaratılışına yerleştirdiği zorunlu bilgileri, praksis (fiil-yargı) için vermiştir. O, daha sonra bu kategorik zorunlu bilgilerin pratik durumlarına (tafsili zeminine) vahiy ile delalet getirmiştir. Yanı sıra Allah, her bir kişiye akla yerleştirdiği kategorik (حکمی) bilgileri kullanarak ona bağlı talî durumların bilgisine ulaşabilmesi için 'düşünmeyi' (nazar) bağlayıcı hale getirdi." (sayfa 33)

Aklı 'kategorik zorunlu bilgiler' olarak tanımlayan Kâdı Abdülcebbar, akli düşünmenin (nazar) de verili olan aklın tekâmülû ile mümkün hale gelebileceğini savunmuştur. Şu halde 'yetkin akıl' (kâmilu'l-akl) kategorik bilgi alanı olarak herkeste eşittir. Nazar ise aklın bu epistemolojisi içerisinde akıldan sonra gelen bir akletme eylemi olup kişinin iradesine bağlıdır.

Yazarın kaydettiğine göre Kâdı Abdülcebbar, bilgi sorununu, sùje-obje ilişkisine dayanan modern epistemolojinin aksine delîl, medlûl, delalet, ta'alluk, nazar ve tevlid gibi birbirini bütünleyen özgün bir terminoloji kullanarak tartışmıştır. Öte yandan o, ahlâkî bir bakış açısıyla, akli, Allah tarafından insana verilmiş bir lütuf olarak değerlendirmiştir. Akli kullanmanın salah ve hayra götüren bu niteliği dikkate alındığında, nazar ve akli bilgi değer hükmü açısından zorunluluk (vâcib) arz eder. Şu halde akli düşünme övgüyü yani sevabı; bu yeteneği kullanmama ise yergiyi gerektirir.

İkinci bölümün başlığı Akli Bilgi ve Değeri olup kelimada bilgi problemiği

üzerinedir. Tarihsel olarak bilgi tartışmalarının gelişimi, hangi konular bağlamında, hangi kelimeler tarafından ve kimlere karşı argümanlar geliştirilerek ele alındığına yer verilmiştir. Burada özellikle Eş'ârî çevrelerde kullanılan 'yaratana ve yaratılanın bilgisi', 'kadim-hâdis' ayrımı gibi teolojik karakteri ağır basan tasnifler üzerinde durulmuştur. Her ekol kendi sistematığı içerisinde bilgi tanımları geliştirmiş ama temel ayrım Mu'tezile ile Maturidilik ve Eş'arilik arasında olmuştur. Ekoller arası bilgi tartışmalarında Mu'tezile, aklı, duyuları ve ahlaki bilgileri esas alması bakımından insan merkezli bir yaklaşımı temsil etmiştir. Bu tutumuyla Mu'tezile, bilgiyi nedenleri erişilebilir olan 'tevlid' nazariyesi içerisinde ele almıştır. Hâlbuki Maturidi ve Eş'ari kelimeler bilgi tasniflerinden de anlaşılabilirdi üzere, Allah merkezli bir eğilime sahip olmuştur. Bu nedenle epistemoloji tartışmalarında kesb nazariyesinin de kullanıldığına tanıklık edebilmekteyiz.

Yazar, müellifin, akli bilginin geçerliliği, nesneliliği ve oluşma koşullarıyla ilgili tartışmaları akıl, nazar, delil, medlul, delalet, ta'alluk, sebep ve müsebbeb belli kavramlar üzerinden yaptığını hatırlatmıştır. Bu temelde o, akıl ile ahlak arasında aynileştirme yoluna gitmiş; iyi, kötü ve vacip gibi ahlaki yargıları aklın doğuştan getirdiği bilgiler arasına saydığını söylemiştir. Bu durum Kâdı Abdülcebbar'ın Kelam anlayışını akliyyat alanında bir epistemolojiye; sem'iyat alanında ise ahlak ilkesi olarak maslahata götürmüştür. Böylelikle akli bilgi ve marifetullah, teklif ve nazarın yanında bir değer olarak yerini almıştır. Kâdı Abdülcebbar; "Bilgiye, fayda elde etmek ve zararı engellemek için gereksinim duyulur. Aksi halde bilme talebi bilgisizlik ve eziyet olmuş olurdu" sözüyle duruma açıklık getirmektedir. (sayfa 179)

Üçüncü bölüm, Kuran ve Haber ana başlığı altında Kur'an'ın epistemolojik değerini tartışmaktadır. Yazar, Kâdı Abdülcebbar'ın Kur'an'ı, bir haber-i rasul olarak değil inansın inanmasını herkesin tecrübesine giren olgusal bir gerçeklik temeline sahip olduğu düşüncesinde olduğunu tespit etmiştir. Buna göre bir haber olarak Kur'an, olgusal içeriği olan bir 'muhber'e dayanır. Haberin salt dil düzeyinde başlayıp biten dar bir çerçeveye sahip olmadığını gösterme çabası, esas itibarıyla, tecrübi bilgiyi ve kesinliğini savunan Sümeniyye, Berahime ve bazı felsefi çevrelerin eleştirilerine karşı vahyi savunma amacını taşımaktadır. Buna göre Kâdı Abdülcebbar vahyi herkesin tecrübesine açık bir zemine taşıyarak, teoloji ile aklı ve tecrübe alanını delalet olarak birbirine açık hale getirmiş olmaktadır. Bu tutum, epistemoloji tartışmasında müellifin 'ulûhiyeti' akli bilgiye, 'sem'iyat'ı ahlaki bilgiye bağlamasındaki gibi temellendirmeci bir adımdır.

Yazar bu bölümde Kadi Abdulcebbar'ın Kur'an'ın anlam ve delaleti

konusundaki görüşlerine de değinmiştir. Verilen bilgiye göre o, aynı zamanda, Kur'an'ı inanılması gereken bir metin olarak gören Ashabu'l-Hadis ve marjinal Şii grupların görüşlerini de tenkit etmiştir. Kur'an'ı anlama imkânını yadsıyan yönelimin taklide dayandığını hatırlatan yazar, Kâdı Abdülcebbar'ın dil-dışı anlama ve yorumlama çabalarının önüne geçmek için farklı bir yöntem kullandığını belirtmiştir. "Bu te'vil yöntemi, iç içe üç çerçeveden oluşmaktadır İlki, Kur'an'ın nazil olduğu dilin çerçevesidir. İkincisi ise, dilin toplumsal sözleşmeye dayanan grameridir. Sonuncusu da dilin hakikat-mecaz ayrışmasının ardındaki akıldır." (sayfa 273) Bu te'vil metoduyla Kâdı Abdülcebbar, metnin varlığını dile, dilin varlığını akla bağlamıştır. Dolayısıyla metnin varlığı ve anlaşılması akıl sayesinde olduğuna göre bu durum iki unsurun kaynağının aynı olduğuna ve birbiriyle çelişmeyip aksine birbirlerini tamamladıklarına delil olmaktadır. Yazarın tespitine göre Kâdı Abdülcebbar, Kur'an'ın, peygamberle aynı kuşakta olmayıp peygamberin bıraktığı şeriata inanan sonraki nesiller için ifade ettiği bilgi değeriyle ziyadesiyle ilgilenmekle genel kelâmî tutumu temsil etmiştir. O, idrak bilgilerinin zorunlu olduğu yargısından hareketle Kur'an'ın da varlıksal niteliğiyle tecrübe içerisinde yer aldığı sonucuna girmeye çalışmıştır. Bu, bir haber olarak vahye tecrübe alanında yer açma çabası olarak değerlendirilebilir.

Dördüncü bölümün ana başlığı ise *Şeriat ve Ahlak*'tır. Bu bölümde yazar, bir ahlak kelimcisi olan Kâdı Abdülcebbar'ın, İslâm şeriatını, ahlak önermeleri üzerinden rasyonel olarak savunmaya çalıştığını göstermeye çalışmıştır. Akıl, ahlak ve şeriatı birbirine bağlama çabası, benzerlik taşıyan yönleriyle yer yer bir ahlak filozofu olan Kant'la karşılaştırmalara giderek tartışmaya açılmıştır. Genel kaniya bakılırsa İslam'daki ahlaki düşüncesi, büyük oranda, Yunan felsefesinden yapılan çevirilere dayanır. Bu, Kur'an'ın bir ahlak ve değer/aksiyoloji teorisi sunmaması üzerinden desteklenmiştir. Yazar, ahlak literatürünün teolojik tartışmalar içerisinde ahlakın teolojisi kavramsallaştırmasına giderek Mu'tezili kelamcılara dayandırılması gerektiği tezini ileri sürmüş ve bunu Kâdı Abdülcebbar ekseninde açmıştır. Nitekim Kur'an'ın nüzul dönemi incelendiğinde insanları güçlü bir düşünce ve eylem iradesine sevk eden ilahî hitâbın bunu yeterince beslemiştir. Emir, yasak, tavsiye ve izin gibi vahyin dini önermeleri sonuçta İslam ahlak metafiziğinin yolunu açmıştır.

Kâdı Abdülcebbar da kendinden önceki Mu'tezili kelamcılar gibi ilahi emir ve yasakların aklın doğuştan getirdiği iyi, kötü ve vacip kategorilerine dayandığını savunmuştur. Bu bağlamda ilahi teklif de maslahat ilkesi üzerine bina edilmiştir. Kâdı Abdülcebbar'ın ahlaka olan yaklaşımı, kaynağını Kur'an'dan

alan ilahi emir ve yasakların akli ve ahlaki temelini göstermeye yönelik olmuştur. Böylece Kâdı Abdülcebbar şeriat ile akli uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu bağlam, Kâdı Abdülcebbar'ın yaklaşımına temel sağlayacak şekilde şu temel sorular üzerinden açılmıştır: “Allah ile insan arasındaki ilişkinin temeli nedir? İnsanın Allah karşısındaki sorumluluğu vahiyden bağımsız mıdır? İlahi buyrukların temeli akıl mı yoksa Allah mıdır? Vahiy ile akıl arasında nasıl bir ilişki vardır? İyi, kötü ve vacip kategorileri vahye mi yoksa akla mı dayanırlar? Kur'an'daki emirler bizatihi iyi olduğu için mi emredilmiştir, yoksa emredildiği için mi iyidir? Kur'an'daki yasaklar kendilerinde bulunan kötülükten dolayı mı yasaklanmıştır yoksa yasaklandığı için mi kötüdürler?”

Çalışma Kâdı Abdülcebbar kelim düşüncesinin akıl, ahlak ve şeriat olmak üzere üç önemli sacayağı üzerine kurulu olduğunu ve İslâm metafiziğine yöneltile eleştirilere temellendirmeci bir yaklaşımla yanıt verme arayışına girdiğini, akli din alanının dışında tutan gelenekselci tutuma karşı dinin evrensel ve herkese hitap eden temelini ortaya koymaya çalıştığını göstermesi bakımından önemli tespitler içermektedir. Tanıtımını yaptığımız bu eser, aynı zamanda, akılla şeriatın epistemik bir temelde ve ahlak vasıtasıyla nasıl kaynaştığını öğrenmek isteyenlerin başvuracağı önemli bir kaynak niteliğindedir.